

N. ZDANOVSKI

STOČARSKA KRETANJA

Predgovor

Stočarstvo mnogih naših krajeva usko je povezano sa stočarskim kretanjima, koja su po svom karakteru, ciljevima i uzrocima veoma raznolika i zavise o nizu prirodnih, ekonomskih, kulturnih, istorijskih i drugih faktora.

Iako u našoj geografskoj i etnografskoj literaturi ima mnogo podataka o stočarskim kretanjima, ona još nisu sistematski proučena sa gledišta unapređenja poljoprivredne proizvodnje.

Međutim, ako se uzme u obzir da složena problematika stočarskih kretanja često duboko zadire i u probleme poljoprivredne proizvodnje, to potreba takvih studija postaje očitom.

Stočarska kretanja danas se vrše, u većini slučajeva, bez ikakvih planova i sistema. Poljoprivreda krajeva, kroz koje prolazi u planinu ili se vraća sa planine brojna stoka, redovito strada od šteta. Još više stradaju planinski pašnjaci, koji se često zauzimaju »na jagmu«, preopterećuju stokom i postepeno, — negdje brže, a negdje sporije — stradaju od erozionih procesa izazvanih takvim načinom pašarenja.

Svrha je ovog rada dati sažet prikaz glavnih vrsta stočarskih kretanja kod nas i ukazati na problematiku koja u vezi s tim postoji. U radu su korišćeni većim dijelom vlastiti podaci, koji su prikupljeni obilaženjem naših glavnih planinskih područja, a isto tako su upotrebljeni i najvažniji podaci iz literature.

Dublja proučavanja stočarskih kretanja u pojedinim užim područjima, kao što su komune ili slične ekonomsko-geografske cjeline, doprinjeće izradi privrednih osnova za pojedine pašnjake (planine) bez kojih se organizacija savremenog planinskog gospodarstva ne može uspješno provesti.

Općenito o stočarskim kretanjima

Stočarska kretanja postoje u svim krajevima svijeta, gdje se nalaze veće površine prirodnih pašnjaka koji služe bilo kao jedini izvor prehrane stoke u toku cijele godine (nomadska i polunomadska kretanja), bilo kao pomoćna krmna baza uz prehranbene izvore na samom matičnom gospodarstvu (livade, pašnjaci, razna ispasišta, njivske krmne kulture i sl.). U vezi s tim je i osnovna svrha stočarskih kretanja prehrana stoke putem ispaše.

U pustinjskim i stepskim krajevima, kao i u planinskim područjima svih zemalja stočarska kretanja su osobito rasprostranjena. I kod nas su ta kretanja razvijena u svim planinskim krajevima i područjima koja njima gravitiraju.

Pored momenata koji utiču na stočarska kretanja u sadašnjosti, na postanak, razvitak i održavanje tih kretanja imaju uticaja i momenti iz prošlosti. Još i danas, naprimjer u Makedoniji, nailazimo na ostatke

ranijih sistema travničko-pašnjačkog gospodarstva sa svojstvenim stočarskim kretanjima u toku cijele ili većeg dijela godine. To su poznata kretanja Karakačana, Crnovunaca, Aromuna i sl. Danas se ova kretanja ograničavaju samo na neka područja Makedonije, ali u bliskoj prošlosti ona su bila rasprostranjena po cijelom Balkanskom Poluostrvu (2). Premještajem državnih granica poslije Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, podizanjem općih kulturnih prilika i racionalizacijom poljoprivrede, karakter ovih kretanja postepeno se mijenja, a nekih od njih i nestaje, napose u periodu od Oslobođenja do danas. U krajevima koji su se nalazili pod turskom upravom, stočarska su kretanja bila stimulirana pored drugih uslova i čifčijskim sistemom, kada je čifčija (kmet) morao platiti begu hak sa oraničnih površina. Na taj način, seleći stočari su bili u povoljnijem položaju od nastanjenih seljaka ratara. U Bosni i Hercegovini dolaskom austrijske uprave (1878) i uvađanjem »travarine« ova se situacija postepeno mijenja. Veliki broj stočara prelazi na ratarstvo zadržavajući samo neznatnu količinu stoke, koju u toku ljeta većim dijelom daje »na mlijeko« stočarima čije je glavno zanimanje držanje takve stoke. Proces smanjivanja broja stoke kod pojedinih stočara nastavlja se još i danas, tako da se većina tih stočara postepeno pretvara u »pobravičare«, čije je osnovno zanimanje uzgoj intenzivnih kultura (duhan, vinova loza i sl.). U vezi s tim i stara organizacija izгона stoke u planinu — »sumjes«, koja se temelji na kooperativnoj saradnji osrednjih »buljukčara« također postepeno nestaje. Danas je »sumjes« veoma rijetka pojava. Mjesto »sumjesa« razvija se spomenuto uzimanje ovaca »na mlijeko«, tj. izgon tuđe stoke u planinu uz određenu nagradu u naturi. Najčešće se uzima 200—300 brava, a zarada čobana-preduzimaca iznosi »kila sira, kvarat masla« od ovce ili slično. Stočari koji se bave uzimanjem ovaca »na mlijeko« redovno sami nemaju više od dvadesetak ovaca, ali na taj način ne samo podmiruju vlastite potrebe na bijelom mrsu, već im ostaju izvjesne količine mrsa i za prodaju.*)

Vrste stočarskih kretanja

S obzirom na visinski položaj matičnog gospodarstva iz kojeg se vrše stočarska kretanja, postoje dvije osnovne vrste kretanja: spuštanje i izdig (2).

U zavisnosti od doba u koje se vrše stočarska kretanja, govorimo o proljetnim, ljetnim, jesenskim i zimskim kretanjima. Ukoliko se stočari u toku svojih kretanja zadržavaju na raznim visinskim položajima (pretplanine, planine, visoke planine, proljetišta, jeseništa), — govorimo o etapnim (postupnim) kretanjima. Ako se kretanja vrše bez zadržavanja, ona su izravna. Prema pripadnosti stočara određenim krajevima, stočarska kretanja se označuju katkada kao »humnjačka«, »bosanska«, »dalmatinska« itd. Milojević govori o kretanjima sredozemnih i dolinsko-planinskih stočara, kada stočari sredozemnih (jadranskokršnih i povardarskih) krajeva izgone

*) »sumjes« je udruživanje nekoliko stočarskih obitelji u svrhu zajedničke ispaše stoke u planini.

»Buljuk« je manje stado ovaca, ispod 100 brava.

»Pobravica« je skup ovaca, od svega nekoliko brava.

stoku u udaljene planine pod uticajem sredozemne klime, hidrografskih i vegetacijskih prilika krajeva u kojima su stalno naseljeni, a planinsko-dolinski stočari izdižu stoku iz podnožja planina (22).

Spuštanja

Kao tipičan primjer ove vrste stočarskih kretanja mogu poslužiti spuštanja makedonskih stočara iz potplaninskih sela Šar-planine, Bistre i drugih makedonskih planina na »zimovnike« koji se nalaze u toplim, »župskim« predjelima. Ova spuštanja su bila ranije, a naročito prije Balkanskih ratova, veoma rasprostranjena po cijelom Balkanu. Tada su se stočari spuštali iz makedonskih planina čak u područje Soluna. Kao što je bilo prije spomenuto, stvaranjem novih država poslije Balkanskih ratova, ova su se kretanja ograničila samo na područje tih država, a u našoj Makedoniji uglavnom na područje Strumičkog i Ovčijeg Polja, Tikveša i okolice Štipa. Većina ovih područja je udaljena od ljetnih boravišta stočara po 100—200 kilometara. Iz potplaninskih sela zapadne Makedonije stočari se kreću koncem oktobra na »zimovnike« u spomenute krajeve, a vraćaju se u aprilu mjesecu.

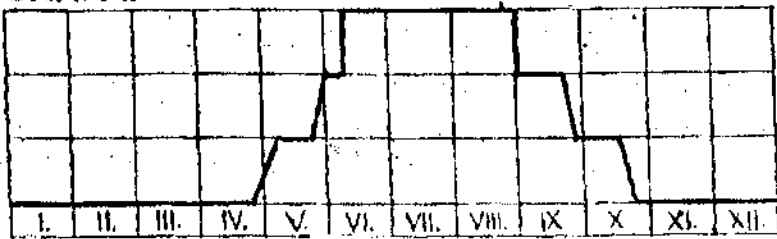
Zanimljiva je organizacija tih kretanja. Pri polasku naprijed idu konačari i brojni stočarski psi. Zadatak je konačara da izaberu povoljan konak, sprema hranu za ljude i pse (kačamak) kao i sve ostalo što treba. Karakačani putuju sa čitavim imetkom i sa svim ukućanima. Na konje natovare djecu i starce, a odrasli tjeraju stoku. Noćivaju u šatorima, a kad dođu na planinu, podignu stanove (mandre). Svaka porodica ima kolibe za stanovanje i za ostavu. Imaju starješinu, koji se zove čaja. On uzima pašnjak u najam, zastupa društvo pred vlastima itd. (2, 7, 12, 17). Prebacivanja stada često su skopčana sa velikim poteškoćama i stradanjima stoke od umora, pozljeda i zvjeradi, a traju po desetak i više dana (sl. 1).

Sl. 1. Kucovlaška »mandra« na Kajmakčalanu (2180 m). Orig.

Nacionalizacijom velikih ovčarskih stada privatnih poduzetnika i trgovaca u Makedoniji su poslije Oslobođenja postala krupna stočarska dobra, koja prebacuju svoju stoku željeznicom, kao što se to odavno radi u razvijenim alpskim zemljama. Ali još i danas možemo vidjeti Kucovlahe na Babuni, Kajmakčalanu, Solunskoj Glavi i drugim planinama, koji tjeraju svoju stoku hodom. Stočarska kretanja u Makedoniji prikazana su u grafikonu pod I.

GRAF. I.

PLANINA - 1600 m.

MATIČNO SELO - 1400 m.

TETOVSKA KOTL. - 800 m.

ZIMOVNIK - 100 m.

Grafikon I. Spuštanja makedonskih stočara.

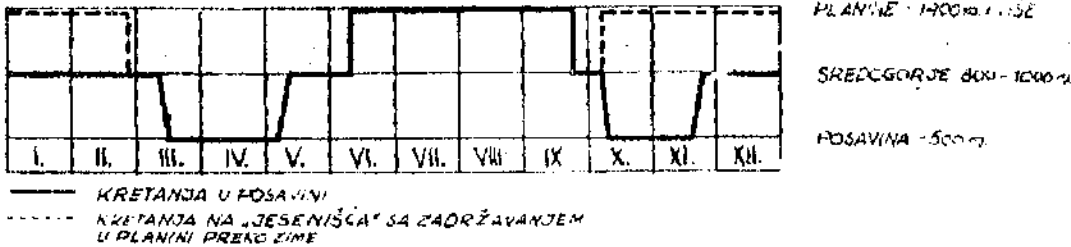
Pored ovih spuštanja nekada su postojala i slična spuštanja crnogorskih stočara (Vasojevići) u Bosansku Posavinu, a pešterskosjениčkih stočara u Pomoravlje itd. (22). U prošlosti su postojala spuštanja dinarskih stočara u Jadransko primorje kada su Srbi i Vlasi silazili u dolinu donje Neretve i na poluotok Stonski Rat ili Pelješac. Stočari su silazili i u okolinu Splita i Trogira (2). Kada je okupacijom Bosna odvojena od Turske, pešterska i sjenička stada počela su se tjerati na prezimu dijelom u jadransko primorje (od Skadra do Lješa), a dijelom u bjelomorsko primorje oko Soluna (20). Danas su poznata stočarska kretanja iz donje Hercegovine (Čapljina) u spomenuta dalmatinska područja samo sa govedima. Masovna stočarska spuštanja sa ovcama u pravcu sjever—jug prestala su i rijetko koji stočar iz sjeverne Hercegovine daje svoje ovce na ispašu u Huminu. Ova su kretanja poznata pod imenom *zajuživanje*.

Još je češće pod tim imenom poznato oboljenje ovaca, koje Ježić, Janjatović, Milin i drugi drže za posljedicu neuspjele aklimatizacije (11, 19), a neki za trovanje preko krpelja (ledenica, 3). Pored Hercegovine i Dalmacije pojava »zajuživanja« poznata je i u Crnoj Gori. U Nikšićkom srezu, naprimjer, stočari koji žive stalno u višim položajima (Banjani) ne dozvoljavaju da im ovce silaze u niže predjele zbog zajuživanja. Oni tu pojavu, kao i stočari bilećskog sreza vežu sa nekom travom, od koje ovca »oleđavi«. Lutovac saopštava, da su kod Rugovaca, koji su tjerali ovce u Jadransko primorje, one stradale od raznih bolesti, a najviše od »lećanice« — kisele trave, koja je izazivala pomor čitavih stada (16). Pored iznesenih podataka navodim i zapažanja seljaka iz Glavatičeva na gornjoj Neretvi. Tamošnji stočari, naime tvrde da ako se ovce daju preko zime Podveležanima (istočno od Mostara), one redovno stradaju, — »zajuže«. Međutim, jagnjad neće »zajužiti«, jer se lakše privikavaju na »havu« (vazduh u smislu klime).

U Bosni je razvijena vrsta spuštanja, kada stočari srednjobosanskih površina na Vlašiću, Kupresu i drugdje (tzv. »vrhovci«), silaze pred proljeće, polovicom marta u Posavinu, gdje prethodno iznajmljuju tzv. »janjila«, tj. paše po privatnim posjedima i seoskim marama. Na janjilima stočari drže ovce dok se one ne pojagnje i dok se polja (»sa-

ma»), radi čuvanja proljetnih usjeva ne zatvore, što bude koncem aprila ili početkom maja. Tada se stočari istim putem vraćaju u matična sela, a otuda se izdižu na planinu. U planini ostaju do konca septembra ili početka oktobra, kada se spuštaju u sela. Na putu za Posavinu stočari potroše oko 8 dana a isto toliko i za povratak. Neki Vlašićani idu sa stokom na jesenja ispasišta i u oktobru mjesecu, te se na njima zadržavaju do prvih snjegova (graf. II).

GRAF. II.

Graf. II. Kretanja srednjobosanskih stočara u Posavinu.

Iz Vitovlja na Vlašiću stoka putuje u dolinu Spreče (srez Gračanica), iz Koričana u srezove Prnjavor, Doboj i Gračanicu, zatim u južni dio tešanjskog sreza, u derventski, odžački i brodski srez. Vraća se, kako je bilo spomenuto, istim putem. Iz područja Jajca, Bugojna, Kupresa, stoka odlazi u okolicu Banje Luke. Stočari nekih podvlašićkih srezova (Jankovići, Stočarevo, Poklarevo i dr.), koji imaju veće kosanice, a prema tome i veće količine sijena u planini, pošto je prestalo sa jesenskom ispašom u okolini sela, vraćaju stoku početkom oktobra na »jesenišća« u planinu, gdje stoka pase sve do snjegova, a zatim joj se polaže u p o j a t a m a (sl. 2) dok se ne potroši sve sijeno. Poslije toga stoka se vraća u selo stim da će u märtu mjesecu krenuti »na janjila« u Posavinu.

Stočarska kretanja u Posavinu osim prehrane stoke u doba najjače krize, kada u potplaninskim selima ponestaje sijena, a pašnjaci su još pokriveni debelim snijegom, imaju još i svrhu da se provede jagnjenje u pitomim dolinama sjeverobosanskih rijeka u posavskoj nizini. Ta su kretanja potpomognuta i sa strane posavskih seljaka čije se njive, vrtovi i ostala obradiva zemljišta, izdašno tore planinskim ovcama. Međutim, ta su kretanja popraćena velikim poteškoćama i mukama za stočare i njihovu stoku, a nisu rijetke ni velike štete zbog oboljenja stoke. Seljaci kroz čija imanja stoka prolazi trpe također velike štete. Ranije su ove štete bile znatno manje, jer je ratarstvo bilo primitivnije. Danas pak, kad se nastoji da se zemlja obradi i kada se uvađaju savremeni plodoredi sa raznolikim kulturnim biljem, ove su štete znatno veće. Osim toga ni sam posavski seljak zbog ekonomičnije proizvodnje i upotrebe stajskog gnoja nema danas tolike potrebe za torenjem svojih njiva i bašča. U ovoj situaciji često puta nastaju sporovi i sukobi između posjednika obradivog zemljišta i vlasnika stoke. O tim svađama mnogo pričaju i sami čobani koji tjeraju stoku u Posavinu. Kako se njima sve češće zabranjuje da napasaju stoku po obradivim zemljištima, to su oni prisiljeni da se koriste za ispašu barama i ostalim vlažnim zemljištima duž voda, gdje

se ovce redovito pometilje. Ako se tome dodaju i vremenske neprilike, kao što su kasni i rani snjegovi, hladne kiše itd. shvatićemo zašto stoka na tim putovanjima često gladuje, pobolijeva, a dešava se i da crkava. Troškovi izгона stoke u Posavinu također su veliki. Oni su prije rata iznosili 40—50 dinara po ovci, što je zaista mnogo, ako se uporedi sa taksom koja se naplaćivala za izgon stoke u planinu, a koja je iznosila svega 1 dinar. Uz takve uslove, koji će se daljnim napretkom i racionalizacijom poljoprivrede za stočare samo pogoršati, nesumljivo je da će se s ovim kretanjima u doglednom vremenu prestati. Proljetna paša u Posavini nadoknadiće se krmom uzgojenom na meliorisanim čairima, a eventualno i na njivama u savremenim travopoljnim plodoredima. Na taj način će otpasti potreba kretanja u Posavinu, koja je danas diktirana uglavnom primitivnim stanjem poljoprivrede.

Sl. 2. Pojata na Vlašću u području Vitovlja. Orig.

Stočarskim kretanjima u Posavinu slična su kretanja stočara potplaninskih sela Bjelašnice (Umojani, Brda, Čuhovići, Lukomir, Rakotnica, Tušila, Bobovica, Šatići, Kramari, Lukavac, Blaca), koji se spuštaju koncem februara ili početkom marta («prije Jureva 80 dana»^{*)} u Sarajevsko Polje, u fojnički i visočki srez. Redovno ih vidimo čak i u samom Sarajevu, kako napasuju ovce usred grada po gradilištima i zapuštenim dvorištima (sl. 3). Stočari, koji posjeduju veći broj stoke idu sami, a oni

^{*)} Stočarska kretanja u svim našim krajevima tradicionalno su vezana na dane raznih svetaca, koji se podudaraju sa glavnim radovima u stočarstvu (Đurđev dan, sv. Jelena — »sva je gora zelena«, Ilijin dan, Lučim dan — »sv. Luka u kablove lupa«, »Sv. Toma tjera planinke doma« itd. Ova tradicija nema vjerskog obilježja pa se je drže i stočari muslimanske vjere, naprimjer Podveležani, stočari sa Bjelašnice, Visočice i dr.

koji imaju manje ovaca, sastavljaju ih u veća stada. Iz Čuhovića se ide preko Preslice na Tarčin, pa u Godušu i u Visoko. Iz Umoljana na Krupac i na Vojkoviće. Na putu preko Bjelašnice gazi se po dubokom snijegu uz veliku studen i oštre vjetrove. Samo zahvaljujući otpornosti primitivne domaće pramenke, slučajevi uginuća stoke na tome putu su razmjerno rijetki. Po dolasku u nizinu stočar se pogada za pašu sa selom (odborom, zborom birača) obično uz novčanu otštetu. Uz to se pogada i sa pojedinim seljacima da im potori po koji komad zemljišta. Godine

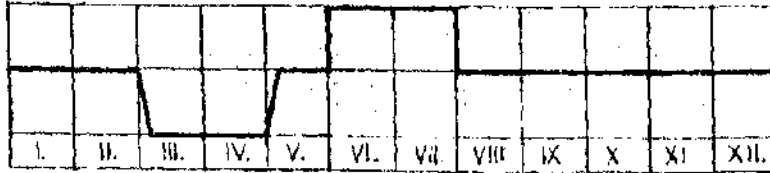

Sl. 3. Ovce sa Bjelašnice pasu dvorišta Sarajeva. Orig.

1952 stočari su za pravo paše plaćali 100—200 dinara od ovce. U nizini se ovce i pojagnje. One se hrane samo na paši, pa ni sjanjenim, niti dojnim ovcama se ne daje nikakve naknadne krme. Dešava se da po dolasku stočara u nizinu još nema paše, ili pak iznenada »zavrne« snijeg (kao što je to bilo 1955 godine) pa se onda mora kupovati sijeno. To su najteži momenti za stočare, jer je u to doba sijeno veoma skupo, pa čak i ono koje je pokvareno. Kad se polja u nizini zatvore, stada se vraćaju u potplaninska sela, gdje pasu na seoskim pašnjacima, koji leže redovno više njihovih sela. Potplaninska sela Bjelašnice imaju pašnjake i u planini. Naprimjer, Čuhovići idu u Lovnicu, Umoljani u Dugo Polje i na Gradinu itd. U planini se zadržavaju do konca juna kada se u selima obavi košenje i otvori paša na ziratima oko sela. Kako se planinske ispaše potplaninskih sela nalaze u području pašnjaka kojima se koriste hercegovački stočari to potplaninski stočari često puštaju stoku na te pašnjake prije dolaska Hercegovaca. Zbog toga izbijaju žestoki sporovi, a katkada i krvave tučnjave, o kojima se raspravlja i pred sudom. Ispaša stoke na ziratima oko potplaninskih sela traje do snjegova, kada se počne sa zimskom prehranom, koja se sastoji uglavnom od brsta uz

manje količine slame ili sijena. Ove krme jedva dostaje do početka februara, kada su stočari prisiljeni na spuštanje u nizinu (graf III).

GRAF. III.

PLANINA - 1500 m.

MATIČNA SELA NA
BJELAŠNICI - 1400 m.SAR. POLJE, KISELJAK,
VISOKO - 500 m.

Graf. III. Kretanja stočara iz Bjelašnice u Sarajevsko Polje.

Ni ova kretanja, kao ni naprijed opisana kretanja iz bosanskog sredogorja u Posavinu neće se dugo održati. Razvitkom poljoprivrede u okolini Sarajeva, koja će se usmjeriti u pravcu najače intenzifikacije, zbog velike potrebe glavnog grada za povrćem i mlijekom kao i boljom organizacijom prehrane stoke u potplaninskim selima na bazi savremenih plodoreda, i ova će kretanja u dogledno vrijeme prestati.

Izdig

Izdig je kretanje stočara iz nižih područja u kojima se nalaze njihova matična sela u planinu. Ova vrsta kretanja rasprostranjena je u svim planinskim krajevima.

Pored muzne stoke stočari izdižu i jalovu stoku, a isto tako i podmladak. Na planine se izdiže ne samo sitna, već i krupna stoka, — goveda i konji. Muzna stoka daje stočaru »bijeli mrs« (u Hrvatskoj »smok«) za prehranu njegove porodice, a katkada i za prodaju. Veće količine mliječnih proizvoda (sira i maslaca) koje su namijenjene za prodaju prave se u slovenačkim Alpama, gdje je naročito razvijeno govedarstvo (sl. 4) i u makedonskim planinama, gdje je razvijeno ovčar-

Sl. 4. Na Pokljuki, u sklopu Triglavskih Planina. Orig.

stvo. U ostalim planinskim krajevima mlijeko se prerađuje većim dijelom za podmirenje potreba vlastitog kućanstva proizvođača, a manjim za prodaju. Izuzetak čine neka područja kao što su Sjenice (NR Srbija), Travnik, Livno (NR Bosna i Hercegovina) i neka druga od manjeg značaja. Jalova stoka se tovi, na planinama, a podmladak dobro razvija. Radna stoka, koja se izgoni u planinu između proljetnih i jesenskih radova tamo se dobro odmori i potkoži. Izgon konjskog podmlatka («alaše») osobito je rasprostranjen u Bosni (sl. 5, 6). Mnogostrane koristi

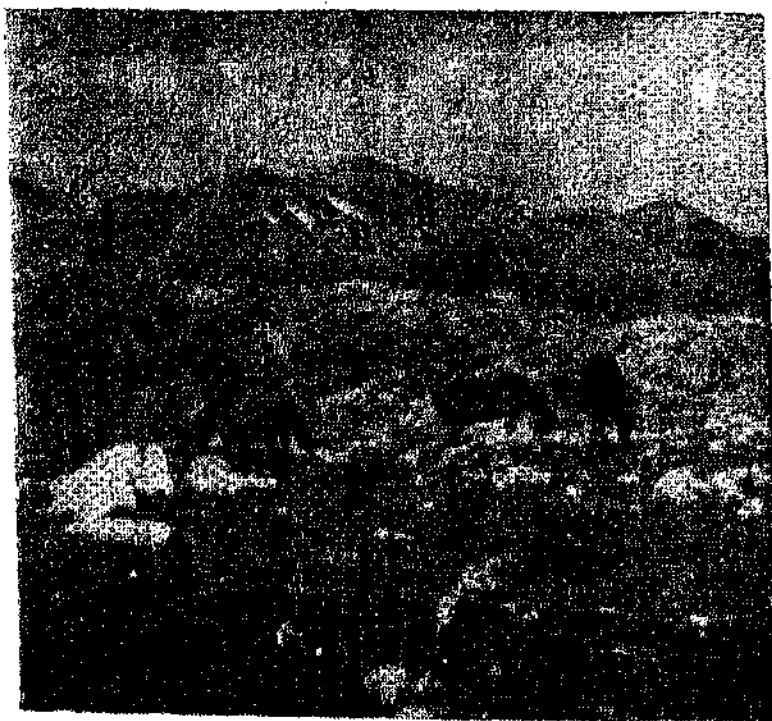
Sl. 5. Tovni volovi na Bjelašnici (2068 m). NR BiH. Orig.

po zdravlje stoke kao i ekonomski efekat njenog boravka u planini ističu mnogi strani i naši stručnjaci (29, 30, 31, 32, 38). U većini naših planinskih krajeva, a napose tamo gdje je stočarstvo još dosta primitivno, stoka se preko zime uzdržava na polugladnom obroku. U tim krajevima izdig u planinu pretstavlja jedini način uspostavljanja normalne kondicije i učvršćenja zdravlja stoke.

Izdig se vrši ili iz neposredne okoline planine (lokalni izdig) ili pak iz krajeva koji su udaljeni od nje nekoliko dana hoda (udaljeni izdig). Početak izdiga je redovno obilježen određenim rokom prije kojeg stočari ne smiju u planinu. Zato on ima u većini slučajeva masovni karakter. Rok polaska u planinu nije diktiran samo porastom vegetacije, već i potrebom očuvanja pašnjaka od stočara koji nastoje da dođu na pašnjak što ranije, kako bi ga što bolje iskoristili. Izdig stoke u planinu pretstavlja značajan događaj u životu planinskog stočara. On je u mnogim krajevima popraćen tradicionalnim svečanostima, koje su osobito rasprostranjene u Alpima.

U Sloveniji u području Triglavskih Alpa stoka se izgoni iza »sv. Jurja (23. IV) najprije na obližnje gmaine, a iza toga u pret-

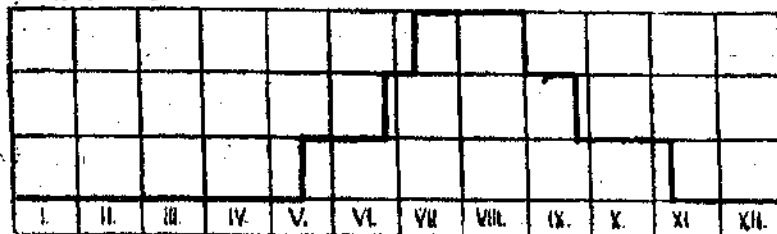
planine (43) ili, kako u Bohinju kažu, u »rovte«*) koji se nalaze u blizini matičnih gospodarstava. Razvitkom vegetacije u gornjim polo-

Sl. 6. »Alaša« na Bjelašnici. Orig.

žajima stoka postepeno prelazi na više pašnjake, — planine i visoke planine. Tamo se zadržava dok ih ne popase, a zatim se istim putem vraća u zimske staje (graf. IV). Povratak iz planine redovno slijedi iza

GRAF. IV.

VISOKE PLANINE - 1600m

PLANINE - 1200 - 1600m

PRETPLANINE 800 - 900m

ZIMSKE STAJE I. GRAJNE*
- 500m

Graf. IV. Kretanje stočara u području Triglavskih Alpa.

»sv. Martina« (11. XI). Niže planine, odnosno pretplanine, na kojima stoka pase u proljeće, kasnije se iskorišćavaju kao kosanice s tim da na povratku iz viših planina opet budu popasene (39). Ova šema stočarskih kretanja odnosi se na uže područje Bohinjja, ali i stočari iz okoline Bleda i Doline koriste planine na sličan način, tj. postupno prelaze iz nižih pašnjaka na više i obratno (18). Stočarska su kretanja u području Bohinjja veoma živahna tako da se neki stočari tamo ponekad sele po tri puta u smjeru prema gore i isto toliko puta prema dolje (18).

*) Pojam »rovte« (njem. roden = krčiti) odgovara pojmu »krčevina« ostalih krajeva

U Tolminskim planinama (Posočje) stoka se izgoni obično između 10—20 juna, a vraća se u septembru (42). Stoka se najprije zadržava u pretplaninama, a u drugoj polovini juna prelazi u planine. Oko 25 avgusta stoka se vraća u niže planine, gdje boravi do polovine septembra, kada se na »sv. Mihala« (29 IX) vraća u matična gospodarstva. Opisana stočarska kretanja, kao što se vidi, nose izrazito etapni karakter, ali ih ima i izravnih, kao što su naprimjer, kretanja iz okoline Begunja na Begunščicu u Karavankama. Tamo se stoka izdiže na planinske pašnjake sredinom juna, a vraća se početkom septembra, a ako je vrijeme lijepo i kasnije.

Osnovna je karakteristika planinskog gospodarstva Slovenije zajedničko gospodarenje planinskim pašnjacima, koje se temelji na starim planinskim »pašnim pravicama«. Planinski pašnjak (planina) zajednička je svojina većeg broja gospodara, najčešće planinske zajednice, koja je nastala u dalekoj prošlosti i održala se u osnovnim oblicima sve do današnjih vremena. Uređenje posjedovnih prava u pojedinim zajednicama veoma je slično ili se neznatno razlikuje (18). Matično gospodarstvo u dolini je čvrsto povezano sa planinom i čini organsku cjelinu u kojoj stočarska kretanja igraju nezamjenjivu ulogu.

Kao što je prije rečeno, slovenačke planine pretežno se iskorišćavaju govedima, ovčarstvo je pak razvijeno razmjerno dobro samo u Tolminskim Planinama i djelimično u Kamniškim Alpama.

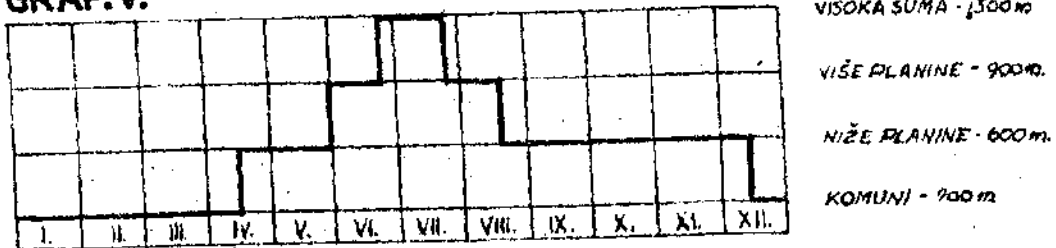
U planinama gdje se prerađuje mlijeko izgone se i svinje, koje iskorišćavaju sirutku kao nuzproizvod sirarstva. Tovarni konji u Sloveniji općenito se ne uzgajaju, već se tereti prenose tamo gdje nemože sprega, ljudskom snagom, »na hrptu«. Takav jedan teret težak je i do 50 kg. Razmjerno dobro razvijena mreža kolskih puteva danas je sasvim istisnula konja kao tovarnu životinju.

Planinska područja Hrvatske odlikuju se velikom raznolikošću klimatskih i vegetacijskih prilika. U svim tim područjima stočarska su kretanja veoma rasprostranjena i to počev od Istre i Gorskog Kotara, pa preko Velebita, Dinare, Mosora i Biokova do najjužnijih dalmatinskih planina. Danas su sva ta kretanja lokalnog karaktera izuzev kretanja Dalmatinaca iz sinjskog i kninskog kotara u bosanske planine Šator i Vitorog (10).

U sjevernom dijelu Hrvatskog Primorja stoka se u toku januara, februara, marta i polovine aprila nalazi u matičnim gospodarstvima. Za lijepih dana se pušta u tzv. *brgude* (tal. *borghetto*) ili *komune*, koje se nalaze u neposrednoj blizini sela. To su veliki pašnjaci, koji su slični *gmajnama* (Slovenija) ili *merama* (Bosna). Ovce se pojagnje redovno do početka marta. Jagnjad ih sišu do sredine aprila, nakon čega se dio jagnjadi proda (muški), a njihove se matere počnu musti. Jagnjad od boljih muzarica ostavlja se za rasplod i sišu još 1 1/2—2 mjeseca, tj. do konca maja ili početka juna, kada stoka iz područja komuna prelazi u planine, gdje se nalaze stočarski *dvorovi* ili *stanovi*. Primorske planine se nalaze na 600—800 m nadmorske visine. U planinama se ovce »slažu« ili »mišaju« iza »sv. Jelene« (»sv. Jelena, sva je gora zelena« — 22. V) i onda odlaze u visoku šumu (šumske pašnjačke površine u Gorskom Kotaru). U visokoj šumi čobani noćivaju u *mogarima* (sasvim primitivne kolibe), a ovce u *mošu-*

na ma (torovima). Ovdje pašna sezona traje do polovine avgusta, kada se ovce »o Rokovu« (16. VIII) ili »o Bartolovu« (24. VIII), a katkada i kasnije »luče«, tj. dijele između vlasnika. Lučenja, kao i »mišanja« ovaca obavljaju se u planini i to redovno na istom mjestu, u dvorovima, a popraćena su uvijek veselicama. Iza lučenja ovce pasu neko vrijeme planine, a kasnije se vraćaju na komune (brgude). Koncem decembra ovce prelaze na stajsko držanje (40).

GRAF. V.

Graf. V. Stočarska kretanja u Hrvatskom Primorju

Kretanja stočara iz područja Vinodola u Gorski Kotar vrše se odmah iza »Petrova« (29 VI), pošto se u dolini pokosi sijeno i pošto se pospreme žitarice. U planini se pored napasanja sitne i krupne stoke prikuplja sijeno i krompir, koje vrijedne Primorke snose u dolinu prteći teška »brimena« i prevaljujući po nekoliko desetina kilometara po kamenitim i vrletnim puteljcima. Iz planina se stočari vraćaju oko »sv. Svetih« (1 XI). Za razliku od kretanja Primoraca, ova su kretanja izravna.

Na Velebit izlaze sa svojim stadima, uglavnom stanovnici sela u Podgorju, koja su raspoložena iznad Primorja, a djelimično i Primorci. Primorci počinju da se kreću prema planini već oko polovine marta, a vraćaju se iz planine kasno u jesen. Pored napasanja stoke i pripremanja »bijelog mrsa«, stočari u planini obrađuju i vrtnje, kao i kosanice. Oko »Petrova« stoka se izgoni na stanove, koji se nalaze u najgornjem dijelu Velebita, u tzv. Nadgorju. Glavna je sezona pašarenja na Velebitu u julu i u avgustu (33). Stanovnici velebitskog podgorja izgone u planinu sitnu stoku. Na Velebit izgone stoku i Ličani, ali samo volove (1).

Na Dinaru je glavno pašno razdoblje od početka juna (»sv. Antea«, 13 VI) do početka oktobra. Na ovu planinu izgone sitnu stoku uglavnom Dalmatinci, a dijelom i Bosanci (9, 27).

S južne strane Biokova stoka se izgoni u planinu početkom juna, a vraća se prvih dana oktobra, kada počinju da padaju prve jesenske kiše. Na sjevernu stranu planine stoka se izgoni u rano proljeće, tj. koncem februara, a boravi na njoj do novembra (28).

Na južne dalmatinske planine Snježnicu i Jastrebicu stoka se izgoni na ljetnu ispašu iz obližnjih sela, a boravi na njima 5—6 mjeseci.

Lokalni izdig u planine vrši se i na cijelom području Bosne i Hercegovine. Stoka se kreće na planinsku ispašu bilo iz dolinskih sela koja neposredno gravitiraju planinskim masivima, bilo iz naselja

koja se nalaze u samom sklopu masiva, tj. iz potplaninskih sela. Često puta potplaninska sela i ne sele stoku u planine, već se ona tjera svaki dan na planinski pašnjak a naveče se vraća kući. Tako rade, naprimjer, seljaci potplaninskih sela u Privoru (Vranica) koji u toku ispašne sezone svaki dan izgone stoku u planinu »na vazdanak« u posebnim skupovima — »sridama« (34).

Sl. 7. Tipični »pastiri« iz sela Kukuljanovo, Grabničko Polje, Hrvatsko Primorje. Orig.

Iz nizinskih područja Srednje Bosne (srezovi Visoko, Zenica, Kiseljak) stada jalove stoke kreću u planinu odmah iza toga, kako se obrade, a zatim zatvore njive i kosanice tako da stoka nema gdje da pase. Ovo bude 2—3 tjedna iza »Đurđeva dne« (6. V). Stočari sreza Visoko gone volove »na stan«, »na tor« i u »surek«. Na stan gone stoku imućniji stočari, koji posjeduju imanja na planini. Ako se izgoni i sitna (muzna) stoka, onda s njome ide i planinka. U »surek« ili »sureg« gone stoku seljaci koji nemaju posjeda u planini. Surek se izgoni na državne planine: Bitovnju, Vranicu, Zec, Smrčevicu.*) »U torove« ili »na torove«, koji se nalaze na planini izdiže volove čitavo selo. Na planini selo ima »stan« ili »kolebu«. Na 6—8 jarmova volova selo šalje jednog čobana. Čobani se šalju »na rad« svake sedmice i njima plaćaju vlasnici volova (8).

*) »Surek« — skup krupne jalove stoke od više vlasnika iz jedne ili nekoliko katastarskih općina, koju pokupi jedan ili više čobana »surekđžija«.

»Srida« ili »suvat« razlikuje se od sureka po tome što su vlasnici te stoke iz iste katastarske općine u kojoj leži i pašnjak. Sridara bira općina koja ima pravo paše.

Iz doline rijeke Sutjeske (sela Čurevo, Šabići, Mrkalje) stočari u toku zime »između« ovcama sijeno u staji, a u rano proljeće, početkom marta, izlaze sa stokom na Hadžića Ravan (oko 1400 m), planinski pašnjak, koji se nalazi u sklopu Maglića (2386 m). Tamo se ovcama »meće« sijeno pokošeno prethodnog ljeta na planinskim čairima. Tu se ovce u martu mjesecu i pojagnje. Povratak sa planine slijedi početkom zime, tj. u decembru. Ima stočara koji ostaju sa stokom u planini i preko zime.

Sl. 8. Surek na planini Vlašić (1919 m). Bosna. Orig.

Sl. 9. Stado ovaca iz kiseljačkog sreza na Bitovnjil (1700 m). Bosna. Orig.

Lokalna stočarska kretanja na području Srbije vrše se u svim njenim planinskim i brdskim krajevima. Ranije su u Srbiju dolazili stočari i iz Makedonije, pa čak i iz Grčke (na Kopaonik i dr. planine). Kao tipična lokalna kretanja na području Srbije možemo spomenuti izdig stoke iz sela u podnožju Kopaonika, odakle se polazi u planinu na

»Durdevdan« (6.V), a vraća se o »sv. Jovanu« (24. XI). Sa stokom se izlazi i na Staru Planinu u blizinu Pirota, na Suvu Planinu, a sa strane Dečana i na Prokletija. Na Sjeničko—Pešterskoj Visoravni stočarstvo je imalo u stara vremena izrazito migracioni karakter, pa su bila spuštanja čak i u Šumadiju i u Pomoravlje, u Bosansko Područje i u Posavinu, u solunsku okolinu. S vremenom su ta spuštanja prestala i stočarska kretanja se sada vrše u užim granicama Sjeničko—Pešterske Visoravni. Ali pored domaće stoke na Sjeničko—Peštersku Visoravan dolazi sada i stoka iz susjednih krajeva Sandžaka, pa i iz Crne Gore (okolica Ivanograda, 41). Lokalna stočarska kretanja postoje također i na Zlatiboru (poznatom po svojim »suvatima«), kao i u ostalim planinskim krajevima Srbije.

I u Crnoj Gori lokalna kretanja su rasprostranjena po cijelom njenom području. Svako selo ima svoju planinu, a u planini svaka kuća stan. Stanovi se grupišu po katunima (15). Iz podnožja Komova izdižu svoju stoku Vasojevići. Njihovi katuni leže redovno na gornjoj prirodnoj granici šume, na visini od oko 170—1800 m nadmorske visine. Između nizinskih sela i katuna nalaze se (na visini od oko 1200—1300 m) proljetni (jesenski) pašnjaci, na kojima se stoka u toku kraćeg vremena zadržava prilikom izdiga i silaza sa planine. Vasojevići iz Polimlja (900 m) izdižu stoku najprije na te planine, a onda je, početkom juna, pregone u katune. Krajem avgusta opet silaze u prelazne kolibe, otkuda se početkom jeseni spuštaju u selo (2). Etapni karakter ovih kretanja potsjeća na kretanja stočara u Triglavskim Alpama.

Pored Vasojevića iz Komova izdižu stoku i Kući iz udaljenijih područja oko Titograda, koja se nalaze pod utjecajem sredozemne klime. O kretanjima ovog tipa govoriće se na drugom mjestu.

Zanimljivu vrstu kretanja u Crnoj Gori predstavljaju tzv. kretanja »u povratku«, koja su osobito razvijena u području Durmitora, Sinjajevine, Komova itd. Na Dumitoru pasu stoku stočari iz doline Tare i Pive, iz područja Jezera (visoravan između Durmitora i Sinjajevine) i Drobnjaka. Iz nizinskih sela stočari »izjavljaju« stoku početkom maja, kad se u selu zabrane livade i izniknu usjevi. Stoka se izjavljuje najprije u područje katuna, koji leže na oko 1200 m nadm. visine, a porastom trava u višim položajima, prejavljuje u područje viših pašnjaka, koji se nalaze na 1700—2000 m n. v. Tamo se stoka zadržava dok se u nizini obavi žetva i posvršavaju ostali poljski radovi (konec septembra i početkom oktobra), a onda se vraća u matična gospodarstva. Kad u području katuna padnu jesenske kiše, a trave se podmlade, neki se čobani vraćaju u planinu, — dolaze »u povratke« i pasu ovce do prvih snjegova, a mliječnije ovce i muzu. Iz mlijeka prave j a r d u m, odnosno g r u š a v i n u (gusto ovčije mlijeko posoljeno i ugrijano ispod temperature ključanja). Neki stočari se zadržavaju u planini i kad padnu prvi snjegovi i puštaju ovce »u rovine«.

Rovine ili rovila su mjesta gdje ovce mogu i zimi pasti. Rovine su trojake: jesenje, zimske i proljetne. U jesenskim rovinama ovca sama nalazi travu »živicu«, jer je snijeg još mali (»opančar«). Zimi pak i u proljeće ovci pomažu čobani. Zimi oni odgrću snijeg lopatama, a u proljeće grudvama. Roviti znači raskopavati snijeg i tražiti travu (15, 18, 21, 26, 35). Na rovinama su razvijene posebne, protiv hladnoće otporne biljne zajednice (*Carex curvula-e*, *Sessleria-e*, *Poa-e*, *Nardus-a*), koje narod zove »businom« ili »živom travom«.

I u planinskim krajevima Makedonije lokalni izdig je također posvuda rasprostranjen. Stočarska kretanja ovog tipa postoje u području Šar Planine, Suhe Gore (37), Galičice itd.

Još nekoliko riječi o zimskim kretanjima stočara. Pored ranije spomenutih zimskih kretanja podvlašićkih sela, valja spomenuti još nekoliko kretanja koja su dosta interesantna.

U Pounju (Bosna) stočari iziaze s ovcama odmah poslije kosidbe (»o Petrovu dne«, 12. VI) u stanove. Stanovi se sastoje od naslona — torova za ovce s pritorkom i kolibe za čobane. Kad potroše sijeno, stočari se spuštaju u selo ili u župnije krajeve na »janjila« (13).

U Starom Vlahu seljaci izgone zimni stoku na zimske stanove da se može potrošiti prikupljeno sijeno u toku ljeta (36).

I na Kopaoniku stočari izdižu stoku u tzv. »zimske staje« u kojima stoka zimuje. U proljeće se stoka spušta na nizinske pašnjake, a kasnije se opet vraća u planinu.

Zimska kretanja su se razvila u planinskim krajevima Pologa (Makedonija). Planinska sela Pologa imaju zimske staje na Šar-planini u području njiva, koje se nalaze ispod planinskih pašnjaka. Na njivama se uzgaja zob, krompir i ostala ljetina. U stanu boravi po koji član porodice, dok porodica ostaje u selu. Stoci se daje sijeno, koje je prikupljeno u planini, a stajskim gnojem gnoje se spomenuti usjevi. Ljudska hrana, a često puta i sijeno, snosi se sa planine u selo na konjima tovarnjacima (sl. 10). Glavna je svrha zimskih stočarskih kretanja prehrana stoke u području planinskih kosanica i njiva kako bi se uštedjela krma u matičnom gospodarstvu i kako bi se mogle pognojiti planinske njive gnojem koji se preko zime nakupio u planini.

Sl. 10. Stočari snose krompir na konjima tovarnjacima u selo Šipkovicu. Šar Planina, Makedonija. Orig.

Izdig iz udaljenih krajeva u planine. Kao izraziti primjer ove vrste kretanja valja istaknuti kretanje hercegovačkih stočara Humnjaka i Rudinjana u bosanskohercegovačke planine i kretanja Kuča u Komove.

Stočari južne Hercegovine iz područja tzv. Humine (srezovi Stolac, Ljubuški, Mostar, Čapljina) kreću sa stokom početkom ljeta u planine Zelengore, Bjelašnice, Visočice i drugih planinskih masiva, a najesen se vraćaju natrag. Stočari tzv. Rudinjani, uglavnom iz sreza Bileća i dižu stoku u planine Tovarnice, Volujka i Maglića. Kretanja se vrše tzv. humnjačkim putevima koji se gotovo podudaraju sa trasama pravednih srednjovjekovnih komunikacija. Kretanja su veoma naporna kako za stoku tako i za ljude. Humnjački putevi vode većim dijelom kroz strme i kamenite predjele razrovanim i zapuštenim terenima na kojima se konj i pješak često puta jedva snalaze (sl. 13, 14, 15). Kretanja počinju iza toga kako se ovce pojagnje. U to vrijeme pod uticajem vrućina koje rastu i zbog nedostatka oborina porast pašnih biljaka u okolini matičnih gospodarstava postepeno se umanjuje, a kasnije i sasvim prestaje. Izuzetak čine samo tzv. »ograde«, gdje je vegetacija pošteđena od pretjerane ispaše i gdje je tlo više sačuvano od erozionih procesa (sl. 11).

Sl. 11. Na pašnjacima oko Čapljine u proljeće paša brzo nestaje. Vegetacija je pošteđena od pretjerane ispaše i erozionih procesa samo unutar »ograde«. Orig.

Nastaje potreba da se stoka prebaci u krajeve gdje se pašnjačka vegetacija pod povoljnijim prilikama i dalje razvija, a to su planine. U većini humnjačkih sela ostaje samo krupno muzno blago i po koje grlo sitnog, da se podmire potrebe kućanstva na mlijeku. Sva ostala stoka i dio ukućana sele u katune, stanove i mahale, koji se nalaze na nadmorskoj visini od 1200—1500 m (sl. 12, 13, 14). Povratak sa planinskih koliba traje 5—6 dana. Stoka se napaja i konači na tzv. »padalištima«. Razumije

se da su kretanja stočara i zadržavanje stoke na padilištima skopčana sa štetama po seljake preko čijih posjeda stoka prelazi. Ove su štete tim veće što je okolna poljoprivreda razvijenija. Mjestimično one predstavljaju ozbiljnu zapreku intenzifikaciji poljoprivrednih kultura. To je problem koji traži svrsishodno rješenje.

Sl. 12. Hercegovačka stoka putuje u planine po slabo prohodnim »humnjačkim« putevima i vrlim stazama. Put između Glavatičeva i Visočice. Orig.

Evo konkretnog primjera kretanja ove vrste iz sreza Čapljina, čiji su podaci bili prkupljeni g. 1953. Seljaci iz okoline Čapljine drže po 30—40 ovaca. U toku zime ovce se prehranjuju samo na paši i tek u izuzetnim slučajevima (jako nevrijeme i sl.) dobivaju po koju šaku sljena ili naramak »grma« (brsta). Većina seljaka ne ide u planinu, ali daju svoje ovce »na sir i maslo« planištačima iz sela Jasenice i Hrasna, kojima je to glavno zanimanje.

Seljak, koji daje ovce planištaču, prima od njega na povratku sa planine 1/4 kg masla i 1 kg sira, a daje mu 1 kg žita i 1 kg soli po ovcu. Ovce se označuju posebnim rovašima na uhu, koji se zovu »svrhuha«, »zumba«, »koso«, »škrnjeuha« itd. — u zavisnosti od načina, na koji je rovaš izveden. Planištač sve ovce stada koje goni u planinu označuje katranom, kolomašću ili bojom po ledima da se mogu razlikovati od ovaca ostalih planištača. Pojedini planištači sakupe po 600—800 ovaca. U slučaju ako koja ovca strada od vuka, planištač mora predati njenom vlasniku biljeg, a ako to ne učini, mora nadoknaditi štetu. Međutim dešavaju se zloupotrebe, na koje se tuže vlasnici stoke. Desi se, naime da ovcu ne pojede vuk, već njen čuvar, koji zatim vraća biljeg vlasniku »prema ugovoru«.

U planinu se polazi iz Jasenice između 1—6. VI, a u godinama kada je vegetacija zaostala i kasnije. Povratak slijedi koncem oktobra, najkasnije do 10. X. Organizacija putovanja se odvija tako da naprijed idu »kramari« (kiridžije) sa konjima na kojima se nose tovari brašna, soli, posuda, posteljine, robe i ostalih stvari, koje su potrebne za duži boravak u planini i za preradu

mlijeka (sl. 13, 14). Za konjskom komorom idu stada sa čobanima koji su dobro opremljeni da mogu u planini izdržati i po najružnijem vremenu. Nepromoćivi bičalj i debela kaputa od domaće vune uz dobre opanke — neophodni su rekviziti čobanske opreme (sl. 15, 16). Kramari organizuju boravak na »padalištima« na putu za planinu. Oni se brinu i za smještaj ljudstva i stada u planini u prvim danima boravka. Zatim se vraćaju kući.

Sl. 13. Prelaz preko rječice Slatnice na putu za Visočicu. Orig.

Pri polasku idu do mahala koje se nalaze na Visočici (1974 m), bez zadržavanja, ali na povratku ostaju dvadesetak dana na »jeseništima« kod Bjelimića (općina od nekoliko potplaninskih sela), gdje pasu ovce po seljačkim njivama i pokošenim livadama. Ovo je zadržavanje u okolici Bjelimića obično uvjetovano ranim nevremenom ili nedostatkom paše u sušnim godinama na Visočici. Za protuuslugu stočari pomažu seljacima u njihovu radu, njihove pak ovce tore seljačke njive. Katkada stočari dobiju od seljaka i po koju torbicu krompira, nešto voća ili slično. Ovo im dobro dolazi, jer u planini nemaju obradivih zemljišta, kao što većina ostalih planišta, koji idu na Bjelašnicu, Zelengoru i dr. Oni u planini ništa ne siju i ne sade, »ni glavice luka«.

Humnjačka kretanja u bosanskohercegovačke planine potencirana su nestašicom vode i silnim vrućinama koje vladaju ljeti u južnoj Hercegovini. Cijeli ovaj kraj nalazi se u tipičnim krševitim predjelima sa neznatnim količinama oborina u toku ljetnih mjeseci i sa rijekama ponornicama, koje u to vrijeme presuše. Opskrba vodom je najteži problem ovih krajeva. Seljaci skupljaju vodu u čatrnjama, vještačkim bunarima

i lokvama. Kada lokve i bunari presuše, a čatrnje se isprazne, seljaci putuju po vodu i u najdalja mjesta i prenose je u burilima na konjima.

Pašnjačka vegetacija Donje Hercegovine, koja znatnim dijelom sastoji od efemernih biljki, oživijava samo u toku proljeća i jeseni, kada počinju padati veće kiše. Ovakvo stanje sili tamošnje stočare da prebacuju veći dio svoje sitne stoke, a djelimično i krupnu, — u planinu. Ne idu u planinu samo oni seljaci koji imaju mogućnost da napasaju stoku na lokalnim brdima (Sitnica, Viduša i dr.) i uzvisinama od preko 1000 m n. v. Ne idu u planinu ni oni seljaci koji se danas bave pretežno zemljoradnjom (Trebinje, Popovo, Zupci, Dubrave i dr.) Oni drže razmjerno mali broj stoke, a ukoliko imaju nešto ovaca, daju ih »na mlijeko« planišćacima. To su tzv. »pobravičarski« odnosi, koji su se razvili kao posljedica opadanja krupnog stočarstva i usitnjavanja stada kod pojedinih stočara do malih »pobravica«. Ovaj je proces, pored drugih uzroka, ubrzan povećanjem ziratnih, odnosno smanjenjem ispašnih površina zbog priraštaja stanovništva, širenja erozionih površina, prelaza mnogih stočara na intenzivniju poljoprivredu, u kojoj su zastupane vinova loza, duhan i sl. kulture.

Sl. 14. Humnjačka komora na putu za planinu uz desnu obalu Neretve. Orig.

Zanimljiva su kretanja većeg broja Podveležana, koja se karakterišu seljenjem stočara i njihove stoke sa pašnjaka na pašnjak gotovo u toku cijele godine.

Podveležje je prostrana visoravan na jugozapadnoj strani Veleža (1968 m), koja se prostire na nadm. visini od 800—1000 m. Njena se

vegetacija sastoji, uglavnom od »busulje« (Festuca ovina) sa mjestimičnim pojavama Nardus-a, manje vrijednih leguminoza, raznih korovnih biljki i raznovrsnog grmlja (grab, cer, crni jasen, klen, glog, dren itd.). Ona je prilično oskudna, jer se razvila na plitkom i bezvodnom kršu. U Podveležju se nalazi desetak sela i zaselaka, čiji se stanovnici bave gotovo isključivo stočarstvom.

U toku zime, koja ovdje traje po 6 i više mjeseci, podveleška stoka pase tzv. »donje trave«, koje su u području zimišta, odnosno stalnih naselja. Povremeno, kad pritisne jača zima i padnu veći snjegovi, stoka se spušta u niže predjele visoravni, kod Blagaja i Bišća Polja, gdje snijega gotovo nikada nema.

Sl. 15. Čobanica iz okolice Čapljine. Na njoj je »bičalj« i »kaputa«.
U rukama je torba. Orig.

Početak maja (»po Jurevu dne«) stočari sa stokom sele u područje »prolješta« (sl. 17) ili tzv. »gornjih trava«, gdje se nalaze do početka juna, kada se prebacuju u planinu Bjelašnicu ili Visočicu. U tim planinama stočari ostaju prosječno 4 mjeseca, tj. do konca septembra, kada se vraćaju najprije u »jeseništa« (»prolješta«), a zatim u »zimišta«.

Sva se ta seljenja obavljaju sa prenosom kompletnog kućanstva tako da se stočari ne osjećaju čvrsto vezanima za matično gospodarstvo.

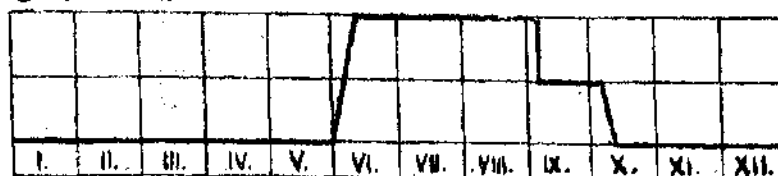
Primitivnom načinu stočarenja Podveležja odgovara i cijeli njihov život, kao i proizvodnja, koja je veoma niska i nesavremena. Podveleška

Sl. 16. Čobanice ispod vrha Visočice (1974 m). Orig.

ovca je teška svega oko 20 kg, daje prosječno 20 kg mlijeka i oko 1 kg vune. Iako su se poslije Oslobođenja opće kulturne prilike Podveležja znatno popravile, način stočarenja u Podveležju je ostao isti, kakav je bio i prije nekoliko decenija, kada ga je veoma plastično opisao Dedijer (5, 6). Pored prikazanih kretanja Podveležana, za koja smatramo, da su

GRAF. VI.

VISOČICA - 1100 - 1900 m.

BJEFLIMIC - 1000 m.

HUMINA - 100 m.

Graf. VI. Kretanja stočara iz sela Jasenica (Čapljina) u Visočicu.

tipična, postoji još čitav niz varijacija. Neki od stočara ne idu u »planinu« uopće, a ljetuju na visinskim pašnjacima Veleži ili Crvnja, neki ostaju preko čitavog ljeta na »prolještima« (»jeseništima«) krstareći u granicama Podveležja u toku cijele godine. Takva kretanja potaknuta su pored potreba prehrane još i potrebom napajanja stoke. Ona se provode

iz zbog povremene zabrane paše na području »gornjih« ili »donjih« trava itd.

Kretanja Rudinjana ograničena su na istočni dio hercegovačkobosanskih planina, na Maglić, Volujak i Tovarnicu, kuda stočari dolaze uglavnom iz bilećke okolice. Njihov izdig traje nekoliko dana, a organizacioni oblici kretanja slični su humnjačkim (4).

Sl. 17. »Proljeće« (»jesenište«) podveleških stočara u predjelu zvanom »Jačista« blizu sela Kokorina, Podveležje (oko 1100 m). Orig.

Pored hercegovačkih kretanja u Bosni i Hercegovini poznata su i udaljena kretanja sredozemnog tipa iz područja Šibenika i Knina u planine zapadne Bosne, prvenstveno na masive Šatora i Vitoroga. Stočari, koji su organizovani u veća društva, kreću u planine poslije »sv. Ante« (13 VI), a vraćaju se poslije »male Gospe«. Njihov put od Šibenika traje 5 dana, a vodi preko Drniša, Knina, Grahova do Peulja, odakle počinju uspon. Stočari iz drugih mjesta priključuju se šibeničkim usput. Na povratku pasu ovce na ispaštima matičnih gospodarstava i na taj način sastavljaju ljetnu pašu sa zimskom. Problematika ovih stočarskih kretanja nije toliko složena kao problematika hercegovačkih. To se vidi već i po tome što između stočara i stanovnika krajeva kroz koje oni prolaze i gdje napasuju stoku nema takvih sukoba, kakvi izbijaju u Hercegovini.

Izdig iz udaljenih područja postoji i u Crnoj Gori, gdje su kretanja ovog tipa slična hercegovačkim. Kako se ona vrše u području utjecaja sredozemne klime, to ovaj tip stočarstva Milojević naziva sredozemnim. Stočari iz područja Kuča izlaze na Komove početkom ljeta da mogu prehraniti stoku u planinama, jer im u to doba ponestaje paše i vode u nizini. Čim počnu padati jesenje kiše, a vegetacija ponovo oživi, oni sjavljaju stoku u svoja sela, gdje je mogu napasati preko cijele

zime (21). Iz okolice Bara i Virpazara neka sela početkom ljeta izjavljuju stoku u Komove, koji su udaljeni od njih oko 180 km. Na početku putovanja prebacuju stoku maunama na drugu obalu Skadarskog Jezera, a zatim idu u pravcu Titograda, pa dalje uz Moraču, u smjeru Andrijevice i na katune. Čitav ovaj put traje desetak dana. Koncem avgusta, sa prvim jesenjim kišama, stočari se vraćaju natrag.

Zaključak

Stočarska su kretanja postala u davna vremena nomadskog stočarenja. Razvitkom oblika iskorišćavanja zemlje i općim podizanjem kulture, mnogih stočarskih kretanja nestaje, a i nomadi se postepeno pretvaraju u naseljene poljoprivrednike. Danas su se stočarska kretanja zadržala najčešće u krajevima gdje je poljoprivreda veoma zaostala ili gdje postoje znatne površine koje se mogu koristiti samo za pašu. To su prostrani stepski ili pustinjski predjeli, tundre, planinska i visokoplaninska područja.

U našim krajevima stočarska su kretanja postojala odvajkada. O njima govore i najstariji povjesni dokumenti. Naprimjer, čl. 82. Zakonika Stefana Dušana (1349 i 1354 g) brani stočarima zadržavanje na konaku u selima u kojima su prethodno konačili drugi stočari (23). Vlaška stočarska kretanja, koja su slična nomadskim, jer Vlasi seleći se nemaju stalnog boravišta, već noćivaju u čadorima i privremenim kolibama, sačuvala su se do današnjih vremena u Makedoniji. U toku istorije ona su postepeno prestajala pod uticajem kulturnih, privrednih i političkih zbivanja. Danas su gotovo svi stočari vlašskog porijekla (Karakasani i dr.) naseljeni.

I kretanja sredozemnog tipa postepeno se ograničavaju na sve uži krug poljoprivrednika, a u mnogim krajevima i sasvim prestaju. Još su pred nekoliko decenija postojala kretanja iz okolice Trebinja (jugoistočna Hercegovina), koja su danas prestala. I poljoprivredno stanovništvo Dubrava i Hrasna (južna Hercegovina) danas ne ide sa stokom u planine, već se ona daje »na mlijeko« stočarima potplaninskih sela, čije je to glavno zanimanje (ima stočara i u donjoj Hercegovini, koji uzimaju ovce na mlijeko i izgone ih u planine). Stočarstvo ovog tipa zavisi uglavnom od intenzivnosti poljoprivrede, koja je u tim krajevima posljednjih godina znatno napredovala. Agrarno-političke mjere, kao i mjere za opće unapređenje narodne privrede, također djeluju u smislu suzbijanja ove vrste kretanja. Stimulacija intenzivnih kultura (duhan, vinova loza, pamuk i dr.), zabrana držanja koza, uvađanje zelenog gnojenja i mineralnih gnojiva, selekcija stoke na visoku produktivnost, — sve će te mjere djelovati na stočarska kretanja ovoga tipa u smislu njihovog opadanja do granica koje određuju klimatske, vegetacijske i općekulturne prilike. Pošumljavanje krša, izgradnja voodpskrbnih objekata i podizanje industrije, na koju će se orijentisati znatan dio stanovništva, samo će potpomoći taj proces i dovesti ga prirodnom kraju.

Stočarska kretanja iz bosanskog sredogorja u Posavinu, koja su odraz primitivne poljoprivrede tih krajeva, nestajaće uporedo sa podizanjem poljoprivrede u smjeru intenzifikacije ratarskih kultura, povećanja produktivnosti stoke kao i opće kulture stočara. Lokalna kretanja

stočara iz podnožja planina, koje se razvijaju prvenstveno pod uticajem klimatskih i vegetacijskih okolnosti zadržaće se posvuda, gdje budu imala ekonomsko opravdanje i razvijaće se uporedo sa razvitkom općih mjera za podizanje planinskog gospodarstva (izgradnja puteva, uređenje vodoopskrbnih objekata, opća melioracija planinskih pašnjaka itd.).

Problem stočarskih kretanja čini sastavni dio problematike unapređenja planinskog gospodarstva. Uspješno rješavanje te problematike zavisi od sistematske analize i proučavanja današnjeg stanja u toj oblasti. Ovakvih studioznih radova kod nas još nema, bar ne u kompleksnom opsegu. Opširnije priloge u tom smislu dao je Popović J. i neki drugi pretstavnici agronomске struke (14, 24, 25). Dragocjenu orijentaciju u pitanju stočarskih kretanja daju nam i klasična djela Cvijića J., zatim djela Dedijera J. kao i radovi svaremenih geografa Milojevića B. Ž., Melika A. i drugih.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE WANDERUNGEN DER VIEHHERDEN IN DEN GEBIRGSGEDENDEN JUGOSLAWIENS

Die Wanderungen der Viehherden — bergauf und bergab — sind in allen Teilen Jugoslawiens sehr verbreitet.

Ein typisches Beispiel einer Wanderung in die Niederungen (»spuštanje«) finden wir bei den mazedonischen Viehzüchtern in den Gebirgsdörfern der »Sarplanina«, »Bistra« und den anderen Gebirgsmassiven, welche die Viehherden in die wärmeren Gebiete des Strumičko Polje, Ovčije Polje, Tikveš und Stip treiben. Die Wanderung dieser Hirten dauert ungefähr 10 Tage, weil die winterlichen Weideplätze 100—200 km von den Stammdörfern entfernt sind (Graph. I Abb. 1).

Die bosnischen Viehzüchter des Vlašić oder Krupa-gebietes verlassen im Vorfrühling ihr Gebiet und begeben sich mit ihren Schafen in das Savegebiet, wo sie bis zur Ablämmung, d. h. bis Anfang April bleiben. Dann kehren sie in ihre Heimdörfer zurück, von wo sie anfangs Juni ins Gebirge aufsteigen und dort bis Anfang Oktober verbleiben. Der Abstieg in die Saveniederung und die Rückkehr in die Heimdörfer dauert je 8 Tage. Ähnliche Abstige werden auch aus den Gebirgsdörfern der Bjelašnica in das obere Bosnatai durchgeführt (Sarajevsko polje Graph. II u. III Abb. 2 u. 3).

»Izdig« (Aufstieg) wird der Auftrieb des Viehes aus den Heimdörfern ins Gebirge genannt. Wenn sich das Dorf in unmittelbarer Nähe der Almwiesen befindet und so der »Izdig« nur einige Stunden dauert, sprechen wir vom lokalen »Izdig«. Ausser diesen lokalen Bewegungen besteht auch ein Auftrieb des Viehes aus dem entfernten Küstenland (Dalmatien, Herzegovina, Crnagora) in das bosnische Gebirgsland, ähnlich wie in den Mittelmeerländern.

Ausser dieser direkten Bewegung ins Gebirge, besteht auch eine Bewegung in Etappen, besonders in den Alpengegenden.

In der Zeit der Wanderung aus den entfernten Gegenden wird das Vieh oft vom Unwetter und ansteckenden Krankheiten heimgesucht. Auch die landwirtschaftlichen Gebiete, welche an den Wanderwegen liegen, werden oft von den Viehherden beschädigt. Deshalb drängt sich das Problem einer Rationalisierung dieser Viehbewegungen auf.

Diese Wanderungen der Viehherden in Jugoslawien werden schon in den ältesten historischen Dokumenten erwähnt, so auch im Gesetzbuch des Zaren Dušan (1349. u. 1354). Damals waren Besonders die halbnomadischen Bewegungen der Wlachen entwickelt, die keinen ständigen Wohnsitz hatten. Unter dem Einfluss der politischen Ereignisse, sowie der kulturellen und

wirtschaftlichen Entwicklung, verschwanden fast vollständig diese Wanderungen.

Heute sind fast alle Viehzüchter wlachischer Abstammung (Karakadžani u. and.) sesshaft. Auch die Wanderungen des mediterranen Typus beschränken sich allmählich auf einen immer kleineren Kreis von Landwirten, in vielen Gebieten verschwinden sie gänzlich. Dieser Prozess wird durch allgemeine Massnahmen zur Förderung der Landwirtschaft begünstigt. Auch die Wanderungen der Herden aus dem bosnischen Mittelgebirge, welche nur unter primitiven Verhältnissen bestehen können, werden mit der Zeit unter dem Einfluss der Hebung der Landwirtschaft verschwinden. Die Lokalbewegungen der Viehherden aus den gebirgsnahen Dörfern werden überall erhalten bleiben, weil sie im allgemeinen Entwicklungssystem und in der Rationalisierung der Almwirtschaft ihre Berechtigung haben.

LITERATURA

1. Bošnjak R.: Liksa, privreda, saobraćaj i naselja. Beograd, 1937.
2. Cvijić J.: Balkansko Poluostrvo i Južnoslavenske zemlje. Zagreb, 1922.
3. Cvjetanović V.: Osvrst na oboljenja planinske stoke, na tzv. »zajuživanje«. Veterinaria, 1. Sarajevo, 1953.
4. Dedijer J.: Bilećske Rudine. Naselja, II. Beograd, 1903.
5. Dedijer J.: Hercegovina. Naselja, VI. Beograd, 1909.
6. Dedijer J.: Hercegovina i Hercegovci. Letopis Matice Srpske. Novi Sad, 1912.
7. Drecun V.: Prilog poznavanju pašnjaka na Galičici i mjere za njihovo poboljšanje. Arhiv min. poljopr., 14. Beograd, 1939.
8. Filipović M.: Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj Nahiji. Beograd, 1929.
9. Filipović Stj.: Dinarske planine, paša i mljekarstvo na njima. Zagreb, 1928.
10. Horvat B.: Prilog poznavanju područja Vitoroga i Šatora. Arhiv min. poljopr., 5. Beograd, 1936.
11. Ježić J. — Janjatović M.: »Zajuživanje« pojava poremećene aklimatizacije. Veterinaria, 8—9—10. Sarajevo, 1952.
12. Jireček J.: Istorija Srba, III. Beograd, 1923.
13. Karanović M.: Pounje u Bosanskoj Krajini. Naselja XX. Beograd, 1925.
14. Krstić D.: Planinski pašnjaci i njihovo dosadašnje iskorišćavanje. Pregled, 3. Sarajevo, 1949.
15. Lalević B. — Protić J.: Vasojevići u crnogorskoj granici. Naselja, II. Beograd, 1903.
16. Lutovac M.: Stočarstvo na sjeveroist. Prokletijama. Beograd, 1933.
17. Marković D.: Planinski pašnjaci (suvati) i stočarstvo u Južnoj Srbiji. Jug. veter. glasnik, 8. Beograd, 1928.
18. Melik A.: Planine v Julijskih Alpah. Ljubljana, 1950.
19. Milin R. — Janjatović M.: Prilog proučavanju sindroma »zajuživanja« ovaca. Veterinaria, 5—6—7. Sarajevo, 1952.

20. Milojević B. Ž.: Pešter i Sjenica. Glasnik geogr. društva, 5. Beograd, 1921.
21. Milojević B. Ž.: Komovi. Glasnik geogr. društva, sv. XIX. Beograd, 1933.
22. Milojević B. Ž.: Visoke planine u našoj Kraljevini. Beograd, 1927.
23. Novaković S.: Zakonik Stefana Dušana cara srpskog. Beograd, 1898.
24. Popović J.: Ljetni stanovi na bosansko-hercegovačkim planinama. Glasn. zemalj. muzeja u BiH. Sarajevo 1928—1939 (11 radova).
25. Popović J.: Planinski pašnjaci na bos. herceg. planinama. Agr. glasnik, 8—9. Beograd, 1935.
26. Rajčević S.: Virak (selo u podgorini Durmitora). Glasn. srpskog geogr. društva, XXXI—2. Beograd, 1951.
27. Rako A.: Prinos poznavanju pramenke u okolini Sinja. Veter. arh. Zagreb, 1942.
28. Rubić I.: Ispaša na Biokovu. Hrv. geogr. glasnik, 1. Zagreb, 1929.
29. Schneiter F.: Alpwirtschaft. Graz, 1948.
30. Spann J.: Alpwirtschaft. Freising, 1923.
31. Spiller-Muys F.: Planšarstvo in kmetijstvo na naših planinah. Ljubljana, 1926.
32. Stebler F.: Alp-und Weidewirtschaft. Berlin, 1903.
33. Šmalcelj I.: Život Podgoraca na Velebitu s kratkim opisom južno-velebitskog Podgorja. Vet. arhiv, 9. Zagreb, 1939.
34. Šmalcelj I.: O planinskom gospodarstvu Privora. Veter. arhiv, XII. Zagreb, 1942.
35. Tomić S.: Stočarstvo i prerada mlijeka kod Srba. Glasnik geogr. društva, br. 7—8. Beograd, 1922.
36. Trifković S.: Višegradski Stari Vlah. Naselja, II. Beograd, 1903.
37. Trifunovski J.: O stočarstvu na Suhoj Gori. Stočarstvo. Zagreb, 1954.
38. Vezzani und Carbone E.: Der Einfluss des Alpenweideganges auf die Entwicklung junger Rinder. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungs Biologie, 41/2, 1938.
39. Zdanovski N.: Planarenje po Triglavskim planinama. Gosp. list, 9. Zagreb, 1934.
40. Zdanovski N.: Prehrana, mliječnost i mlijeko Primorske ovce. Gospodarska znanstvena smotra. Zagreb, 1947.
41. Zdanovski N.: Pašnjarstvo i mljekarstvo u Sjeničko-pešterskom kraju. Stočarstvo. Zagreb, 1947.
42. Zdanovski N.: Planinsko gospodarstvo u području Tolminskih planina. Stočarstvo, 10. Zagreb, 1953.
43. Zdanovski N.: Kategorizacija planinskih pašnjaka i osnovni pojmovi iz planinskog gospodarstva. Stočarstvo, 5—6. Zagreb, 1954.